

3. М. Остропольська

ВІТЧИЗНЯНА СУСПІЛЬНА ДУМКА ПРО ДУХОВНІ ВИМІРИ ГОСПОДАРСТВА (кінець XIX – XX ст.)

У статті проводиться аналіз ще малодосліджених ідей про духовні фактори господарства. Акцентується увага на пошуках окремими філософами, економістами, правознавцями нових принципів культурного господарювання в Росії та Україні.

У суспільній думці Росії та України, особливо починаючи з кінця XIX ст., проблеми господарського життя осмислюються переважно в контексті його духовних вимірів – з позицій етики і моралі. В цьому полягає одна із особливостей російської (і української значною мірою теж) ментальності. Серед проблемних питань господарського етосу необхідно виділити такі: Бог, людина і праця, стратегія життя віруючого і праця, місце і роль моральності в господарській діяльності, ціннісне значення багатства, ставлення до форм власності на засоби виробництва.

Ці питання були предметом дослідження у працях як «чистих» економістів, так і філософів, соціологів та правознавців. Зокрема, господарська проблематика розглядалася у творах видатного філософа В. С. Соловйова, серед яких необхідно виділити насамперед монографію «Виправдання добра». Виходячи з філософської концепції всеєдності, вчений намагається зрозуміти окрему особистість як істоту суспільну, що належить до соціальної і ще ширше – природної всеєдності. Людська господарська діяльність, на його думку, – це складова всієї космічної всеєдності. Мета і зміст людського існування полягає не у фізичному і моральному вимірах існування, узятих окремо один від одного, а у цілісному існуванні людей, їх морально-фізичної солідарності.

Єдино можливим критерієм теоретичної і практичної діяльності людини в гуманітарній сфері В. С. Соловйов вважає моральність. В зв'язку з цим характерним є те, що один із розділів його вищезазваної праці має назву «Економічне питання з моральної точки зору». За В. С. Соловйовим, ніяких самостійних економічних законів, ніякої економічної необхідності немає і бути не може, через те, що явища господарського порядку є продуктом діяльності людини як моральної істоти, і всі свої дії вона повинна спрямовувати, виходячи з мотивів чистого добра. «Неспроможність ортодоксальної політичної економії (ліберальної або, точніше, анархічної), – зауважував В. С. Соловйов, – полягає в тому, що

© 3. М. Остропольська, 2007

вона *відокремлює* принципіально сферу господарську від моральної» [7, с. 296].

Питання економічного життя, господарських стосунків між людьми є складовою «загальної справи». Вони припускають вирішення проблем власності і належать як до сфери права, моралі, так і психології. Почуття, бажання власності – це породження внутрішнього, психічного досвіду людини. «...Для дієвості і повноти буття людині недостатньо «себе», – писав В. С. Соловйов, – а необхідно мати «своє» [7, с. 314]. Власність є немовби ідеальним продовженням особистості в речах. Право власності, як відомо, створюється двома основними шляхами – заволодінням (вольова, у тому числі насильницька, дія) і працею. Саме працею створюються засоби існування, створюється господарська основа соціального буття. Формування цієї основи припускає прагнення до матеріального забезпечення життєвих умов, але останнє потребує безупинного зростання духовності населення, морального зв'язку поколінь. Без цих передумов, без морального ставлення до землі, до засобів виробництва людська життєдіяльність перетворюється на «хижацьке господарство» [7, с. 319]. Оскільки людина не може існувати поза господарством, «подібно до лілій і птахів небесних» (за біблійним висловом), вона повинна господарювати, керуючись визначеними моральними нормами. Щоб уникнути хижацького господарювання, необхідно, на думку В. С. Соловйова, дотримуватися певного усередненого рівня ставлення людини до людини і людини до речового середовища.

Скасування приватної власності на засоби виробництва, як цього вимагають соціалістичні вчення, проблему хижацького господарювання не вирішує, навіть якщо припустити, що вдасться зробити людину ангелом. Справа в тому, що це потребує запровадження в суспільстві відносин абсолютної моральності (тобто досягнення людиною морального ідеалу), що в принципі здійснити неможливо. Не слід забувати також і ту безсумнівну істину, що для суспільства набагато складніше піднятися над цим середнім рівнем моральності, ніж опуститися нижче від нього. «Привести людську масу до скотського стану зовсім не важко», – зауважував В. С. Соловйов [7, с. 318].

Таким чином, формування етичного ставлення до власності (особливо до власності на землю) потребує одухотворення як людини, так і матеріальної природи. Саме так можна уникнути хижацького способу господарювання. Любовне ставлення до землі можливе за умови усвідомлення людиною необхідності самообмеження, яке, зокрема, повинно здійснюватися шляхом обмеження особистих потреб і обмеження власності. В. С. Соловйов вважав, що настане час, коли мінімальний розмір земельної ділянки, достатньої для кожної людини, може скоротитися до такої міри, що без образи для імущих стане землі і для всіх неімущих. «Само собою зрозуміло, – писав він, – що нормальне господарство можливе тільки за нормальної сім'ї, якій властивий розумний аскетизм, а

не безмірні плотські інстинкти» [7, с. 320]. Отже, соловйовська ідея «нормального господарства» зумовлює вироблення в кожній людині етичної норми розумного аскетизму як однієї із складових оптимального господарського етосу.

На те, що на межі ХІХ – ХХ ст. посилюється залежність людини від економіки, неодноразово звертав увагу також М. О. Бердяєв. Економізм, за його висловом, «придавав вище життя», а «духовне життя потрапило в полон життя матеріального». Такі чинники, як збільшення народонаселення, зростання потреб людини, впровадження машин у виробництво, «прикували» людину до економіки, а людське життя все більше віддаляється від природи. Це потребує «господарчого піклування», життя людини стає неможливим без господарства, яке повинно забезпечити її існування. «Євангельські слова про безтурботність птахів небесних і лілій польових, – писав М. О. Бердяєв, – звернені до внутрішньої, духовної людини, але зовсім незастосовні до зовнішнього плану життя, неперекладні прямо на неї» [2, с. 291].

Але якщо соціальне життя немислиме без господарства, то останнє повинно бути під владою людини. Тому М. О. Бердяєв ставив питання таким чином: «Господарське завдання, яке стоїть перед людиною, є насамперед завдання оволодіння природою і регуляції її стихійних, руйнівних сил» [2, с. 293]. І тут має відступити на другий план питання про історичний тип господарювання (капіталістичний або соціалістичний). Якщо соціалізм успішно вирішує завдання вищої форми організації виробництва, регуляції стихійних сил, то він може бути виправданий як соціальний устрій. «І марксизм адже ж виправдовує соціалізм насамперед як організацію виробництва, що підвищує продуктивність праці на певному етапі розвитку», – відзначав М. О. Бердяєв [2, с. 293]. Проте російський соціалізм, на його думку, у цьому сенсі є реакційним, оскільки призводить до бідності і зубожіння народу. Критикуючи соціалістичний тип господарювання, М. О. Бердяєв, звісно, не уникнув тенденційності: адже споживацька природа капіталізму «як суспільства масового споживання» проявляється рельєфніше і повніше, ніж соціалізму. Щоправда, він одночасно зауважував, що капіталізм і соціалізм «можна мислити як дві форми рабства людського духу в економіки, у ним же створюваного господарства» [2, с. 295].

Таким чином, за М. О. Бердяєвим, в умовах капіталізму господарство, яке засновано на приватній власності, так само як і соціалістичне господарство, що засновано на суспільній власності, не дає людині свободи ні в матеріальному, ні в духовному планах. В обох випадках людина – раб господарства, що в принципі співпадає з біблійним визначенням долі людини – «у поті лица свого добувати хліб насущний». Однак, якщо господарська праця є обов'язковою умовою людського виживання, і людина приречена господарювати, то її праця повинна бути освітленою новим релігійним світлом. Марксистську формулу про зумовленість

духовного життя матеріальним необхідно переформулювати в такий спосіб: матеріальне життя є похідним від життя духовного. «Господарство як перетворення природних сил, як їхня організація і регуляція, є акт людського духу. І від якості духу залежить характер господарства», – писав М. О. Бердяєв [2, с. 294].

У чому ж вбачає М. О. Бердяєв нову якість духу людини – господаря? Необхідно, вважав він, вийти за межі господарства, визнати пріоритетним духовне існування. Якщо матеріальні потреби людини невпинно зростають, а машини, індустрія і заснована на них цивілізація все більшою мірою стимулюють їхнє зростання, то порятунок людини, природи, планетарного середовища можливий лише за умови обмеження матеріальних потреб, одухотворення господарської праці. «Духовне ставлення до господарства, – відзначав М. О. Бердяєв, – припускає аскетичку, обмеження похоті життя. Необмежене зростання потреб і зростання народонаселення створило індустріально-капіталістичну цивілізацію, яка чревата великими потрясіннями та катастрофами і означає спад духу в європейській людності. І якщо народи хочуть духовно відродитися, то їм доведеться вступити на шлях аскетичного самообмеження і одухотворення господарського життя» [2, с. 305].

Проблема детермінації господарської діяльності людини була предметом уваги і відомого філософа С. Л. Франка. У праці «Власність і соціалізм» (1925 р.) він розглядає місце і роль власності на засоби виробництва у господарському процесі різних за своєю соціальною сутністю типів суспільства. Восьмирічний радянський досвід соціалістичного будівництва, на думку С. Л. Франка, свідчив про неефективність примусової соціалізації і підтверджував економічну ефективність приватної власності. «Особиста користь власника, – писав він, – є єдино живий і достатньо сильний двигун для продуктивної і господарсько-організаційної діяльності» [10, с. 310]. Цей двигун набагато ефективніший за державне примушення працювати кожному для загального блага. Разом з тим С. Л. Франк звертав увагу на те, що у випадку, коли господарська діяльність, що заснована на приватній власності, не регулюється в правовому і моральному відношеннях, вона призводить до найжорстокіших кривд і господарської кризи. Соціалізм як державна форма господарювання багато в чому зобов'язаний своїм виникненням саме ситуації, коли приватна власність за умов капіталізму стає некерованою. «У Росії, – відзначав С. Л. Франк, – приватна власність так легко, майже без опору, була зметена вихором соціалістичних страстей ... тільки тому, що занадто слабкою була віра в *правду* приватної власності, і самі власники, яких грабували, ремствуючи на грабіжників з особистих мотивів, у глибині душі не вірили в своє право, не усвідомлювали його «священності», не відчували свого обов'язку його захищати, більше того, вони потайно були переконані в моральній справедливості кінцевих цілей соціалістів» [10, с. 311].

С. Л. Франк наголошує на необхідності праведного господарювання людини на землі. Адже етичне ставлення до володіння речами, до власності на них має і глибокий релігійно-моральний зміст: в абсолютному і первинному розумінні ніхто на світі не є власником якого-небудь надбання. «Людина – не власник, а лише управитель надбання, довіреного йому Богом, а тому зобов'язана розпоряджатися ним не у своїх інтересах, а заради здійснення Божої правди на землі» [10, с. 314]. Проте людина як власник і господар схильна до гріховних дій і порушення загальнолюдських моральних заповідей (зокрема восьмої і десятої заповідей Старого Заповіту). У зв'язку з цим С. Л. Франк резонно відмічає: «Адже ніде не сказано: «бережи своє і не допускай до нього ближнього свого», але сказано «не кради!» і «не бажай дому ближнього свого... і ані всього, що є в ближнього свого!» Таким чином, Біблія не забороняє приватну власність, зазначені біблійні заповіді припускають, що інститут приватної власності вже існує, і він приборкує особисту користь. Однак вона нагадує, що інститут приватної власності має моральну цінність, і людина повинна справедливо розпоряджатися даною їй Богом власністю та господарством, що ґрунтується на ній. Боротьба з диявольською спокусою «хаотичної тваринності» повинна вестися людиною постійно: зсередини (шляхом нарощування в собі субстанціонального Добра) і ззовні (шляхом вольового зусилля в захисті від впливу гріховних дій існуючого соціального середовища). Вирішення першого завдання необхідно здійснювати морально-етично, вирішення другого – прерогатива права.

С. Л. Франк висуває ідею соборного устрою народного життя, в основу якого має бути покладено такі принципи: а) необхідність приватної власності як умови особистої свободи (вона повинна контролюватися, а якщо потрібно – обмежуватися, тобто існувати не в інтересах власників, а в інтересах суспільства); б) державне регулювання і планомірність суспільного життя, у тому числі й у сфері господарської діяльності, суворе дотримання системи вільних приватно-правових відносин. Ці два принципи господарювання С. Л. Франк підводить під третій, результативний – принцип соборності, сутність якого полягає в органічній єдності державного управління та нагляду за системою власності і приватного володіння індивідів. Він вважав, що європейське суспільство поступово прямує до поєднання інтересів індивідуальних власників та інтересів суспільства, які репрезентує держава через нагляд і контроль в усіх проявах господарського життя і правових відносин [10, с. 326-328].

Проблеми організації всього господарського життя в Росії порушені в працях російського філософа Ф. О. Степуна. У своїй праці «Думки про Росію» він звертає увагу на зумовленість господарства геополітичними чинниками, а також ментальністю суб'єктів господарства. На його думку, російська ментальність зумовлена географічним середовищем, адже «душа кожного народу схожа на душу того пейзажу, серед якого він живе, на душу тієї землі, яку він обробляє і забудовує» [8, с.334]. У порівнянні з

видимою красою Західної Європи краса російської природи невидима, вона «не стільки краса на обрії, скільки краса за обрієм». Безкрайність російських рівнин і безкінечність далечини мимо волі викликають думки про Бога. Тому релігійність російської людини (не стільки християнської, скільки язичеської) органічна, вона багато в чому детермінована географічним чинником. Після звільнення від татарського ярма російський народ кинувся максимально розширювати ареал свого проживання (територія Росії збільшилася в 36 разів). Разом з тим російська людина не могла на ній по-справжньому господарювати, її праця не була завзятою, методичною дією, подоланням опору матеріалу спеціально віднайденими для цього засобами виробництва.

Ф. О. Степун кваліфікує цей стиль господарювання як «варварський». «Як-небудь, – писав він, – вередили все нову й нову цілину і в неясному інстинкті державного будівництва брали від неї стільки, скільки було потрібно, щоб осмислити і виправдати подальше просування. Так сторіччями створювався в Росії стиль малокультурного, варварського господарювання, психологія безлюбного відношення до улюбленої землі, відчуття в якості землі-годувальниці не стільки власної землі під сохою, скільки землі за межами своєї власності» [8, с. 336].

Кріпосне право, відзначав Ф. О. Степун, зовсім не сприяло ефективній ретельній, турботливій, любовній праці на землі. Навіть після його скасування (1861 р.) російський селянин, будучи членом сільської общини, не переборював у собі безлюбного, варварського ставлення до неї. З такою психологією і ментальністю підійшов російський народ до революції. Ф. О. Степун звертає увагу на те, що «убогість господарських форм» у Росії була зумовлена не тільки некультурністю «низів», а й багато в чому просвітницькою політикою влади, що намагалася у своїх корисливо-династичних намірах тримати Росію в темноті. Разом з тим він (як М. О. Бердяєв і С. Л. Франк) дотримується думки про те, що, незважаючи на темноту, некультурність, неосвіченість російського народу, у ньому жила відданість своїм національним традиціям, культивувався релігійна свідомість, і ця обставина була певною мірою рятівною від згубного впливу багатьох чинників західної цивілізації. Усупереч усім об'єктивним і суб'єктивним обставинам «старий російський дореволюційний хлібороб-хазяїн був висококультурною людиною в самому справжньому і строгому розумінні цього слова...» [8, с. 340].

Російський правознавець М. М. Алексєєв звертав увагу на різне ставлення суб'єкта власності до об'єкта останньої в західній і східній культурах. Стара релігійна філософія, вважав він, повчала, що Бог є власником світу, а людина – тільки його володарем. Ця точка зору близька східній людині, і, зокрема, росіянину. Сучасна ж західна людина забуває про цю істину, вона звикла вважати світ винятково своїм, розглядає його як свою власність. Отже, на думку М. М. Алексєєва, варто мати на увазі дві обставини: по-перше, господарська влада над речами – це влада над даною

нам, а не створеною нами матерією; по-друге, господарювання – соціальний процес, у якому беруть участь інші люди і як безпосередньо суб'єкти господарства, і як складові загальногосподарського організму [1, с. 357].

М. М. Алексєєв вважав, що проблему оптимального господарювання не можна вирішити ні на базі повного панування приватної власності (капіталізм), ні на основі соціалістичного усупільнення приватної власності. «Не можна заперечувати добрих намірів соціалістів, – писав він. – Вони борються з експлуатацією та гнобленням, вони хочуть знищити несправедливість нерівності, злидні одних, непомірне багатство інших. Однак вони безпомічні у своєму основному завданні: *зміна суб'єктів власності нічого не може вирішити, нікому не може допомогти*» [1, с. 373-374]. На його думку, треба намагатися змінювати не суб'єктів власності, а природу самого інституту власності. Найоптимальнішою ідеєю господарювання повинна бути формула: ні капіталізм, ні соціалізм. «Формула ця в позитивному значенні потребує побудови системи, яку можна назвати *системою державно-приватного господарства*», – робить висновок М. М. Алексєєв [1, с. 374]. На його думку, держава повинна не тільки регулювати порядок приватної власності, а опікуватися моральними вимірами діяльності приватного власника: якщо маєш привілей – хазяйнуй добре, розпоряджайся правами не на шкоду, а на загальну користь.

На вирішальній ролі права і держави як організатора усього правового порядку господарського процесу акцентував увагу і професор Київського університету Св. Володимира Б. О. Кістяковський. У праці «Держава і особистість» (1906 р.) він твердив, що традиційно склалися два протилежних погляди на місце і роль держави як специфічного суспільного інституту: 1) держава – це уособлення насильства, безжалісний деспот у ставленні до особистості (Т. Гоббс, Л. Толстой, Ф. Ніцше та ін.); 2) роль держави полягає в реалізації притаманної їй функції соціального захисту людини за умови, що вона є правовою (Платон, Арістотель, І. Фіхте, Г. Гегель та ін.).

За Б. О. Кістяковським, панування капіталістичної приватної власності сприяє формуванню анархічного типу господарства. У капіталістичному виробництві «...його окремі осередки або самостійні капіталістичні виробництва зіштовхуються один з одним в їх інтересах, борються, перемагають і взаємно знищують одне одного. У результаті виникає господарська анархія, від якої страждають у своєму господарському побуті не тільки окремі індивіди, а й усе суспільство» [6, с. 155]. Усунути господарську анархію, встановити соціальні справедливі відносини можна тільки за умови вилучення всіх засобів виробництва з приватно-правового обігу.

Державу майбутнього Б. О. Кістяковський уявляв як соціалістичний соціально-правовий інститут, здатний усунути анархію, організувати виробництво на основі усупільнення власності. Соціалістичний тип

господарювання, відзначав він, часто сприймають перекручено, на основі утопічних уявлень, зображують соціалістичне суспільство у вигляді якихось військових поселень або казарм. Так мислили, наприклад, російський філософ Б. М. Чичерін або канцлер Німеччини О. Бісмарк [останній характеризував соціалістичне суспільство як каторжний дім з примусовими роботами і казенним пайком на утримання його членів]. Проте всі ці твердження, на його думку, засновані на поверховому знайомстві з системою наукових соціалістичних ідей. За умов народовладдя мають бути створені спеціальні установи, які повинні регулювати й організовувати весь господарський побут соціалістичної держави; вони повинні ліквідувати ту анархію, яка панує в суспільному господарстві сучасної правової держави [6, с. 159]. Справжня ж правова держава має бути найдосконалішим типом державного буття.

В кінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. усередині марксистського руху Росії виник напрям критичного марксизму, представники якого переосмислювали деякі вихідні теоретико-методологічні принципи марксизму, його філософську й економічну доктрину. Російські і українські критичні марксистки (П. Струве, Б. Кістяковський, М. Туган-Барановський, С. Булгаков та ін.) прагнули «ввести марксизм у русло новітніх філософсько-соціологічних уявлень і досягнень економічної теорії, поставити його на ґрунт політичного реформізму» [5, с. 83]. Від палкого захоплення марксизмом ці мислителі переходили до зрілої дослідницької оцінки його концептуальних основ. При цьому вони, на відміну від марксистів-ортодоксів, оцінювали марксизм критично, і в той же час не заперечували значимості низки його ідей.

Спроби осмислення духовних засад господарської діяльності, як із політекономічної, так і з філософської точок зору, робилися всесвітньо відомим ученим-економістом М. І. Туганом-Барановським. Росіяни вважають його російським, українці – українським, а Й. Шумпетер називав його найкращим слов'янським економістом [5, с. 80]. За М. І. Туганом-Барановським, одним із найважливіших наукових принципів політекономії як науки про господарство є так званий «економічний принцип»: людина у своїй господарській діяльності намагається одержати найбільшу користь із найменшою витратою сил. Цей принцип він називав основним господарським принципом, який має загальнонауковий характер. Зокрема, у математиці він трансформується в «принцип економії мислення», у фізиці, за австрійським філософом і натуралістом Е. Махом, – у «принцип економії сил» [у його обґрунтуванні Е. Мах посилається на економіста Е. Германна].

М. І. Туган-Барановський акцентує увагу також на тому, що й в естетичній діяльності твори мистецтва залежать від спроможності художника з найменшою витратою сил досягти найбільшого естетичного враження. Перевага малюнка художника перед фотографічним знімком

полягає в тому, що художник переносить на полотно тільки істотне для втілення своєї мети, відкидаючи все зайве і непотрібне. Важливість політекономії як науки про господарство для всього наукового знання і практики полягає в специфіці її предмету. Безпосереднім же предметом політекономії є духовний фактор, а саме господарський інтерес – найпростіший і найелементарніший, без якого неможливе життя, його матеріальна основа. «Господарство, – писав М. І. Туган-Барановський, – це ніщо інше, як пристосування зовнішнього матеріального оточення до потреб людини; всяка людська потреба припускає отаке пристосування, і через те задоволення всіх потреб життя в більшій чи в меншій мірі сполучене з господарською діяльністю» [9, с. 129].

Політекономія як наука про господарство тісно пов'язана з філософією у вивченні ще одного важливого духовного феномену – цінностей. Людина, пізнаючи світ, одночасно й оцінює його. Відомо, якого значення надавав ціннісному аспекту людської діяльності І. Кант, неокантіанці (зокрема, Г. Ріккерт і В. Віндельбанд). М. І. Туган-Барановський звертає увагу на те, що вся система господарської діяльності людини має ціннісний характер. Поки товарне господарство нерозвинене й обмін товарів ще не став життєво необхідним, вимір зроблених цінностей не є актуальним. Однак в розвиненому грошовому господарстві воно надзвичайно актуалізується і стає предметом наукового вивчення. Теорія цінності, на думку М. І. Тугана-Барановського, охоплює набагато більшу сферу, ніж господарство – усе психічне життя, яке ціннісно виміряти дуже складно.

Серед вітчизняних мислителів, які вели активний пошук етико-філософських основ теорій власності, капіталу, ринку, промислових криз, вартості, господарства в цілому, особливе місце належить економісту, філософу і богослову С. М. Булгакову. Цей вчений став творцем специфічного й універсального світогляду – філософії господарства, яка синтезувала в собі елементи економічної, етико-філософської і християнсько-богословської думки. Зростання господарсько-економічної могутності людства, матеріального багатства – об'єктивний процес, проте його, на думку С. М. Булгакова, необхідно підпорядкувати християнсько-моральним, гуманним принципам життя, перебороти диспропорції в розподілі вироблених цінностей, створити необхідні умови для свободи і творчості кожної особистості.

В одній із своїх фундаментальних праць «Християнство і соціалізм» С. М. Булгаков ставить питання так: свобода від господарства, чи свобода в господарстві? Він осмислює ідеали соціалізму і, зокрема, наміри визволити людство з господарської неволі, яка спокон віку обтяжує його. Людина, за біблійним виразом, «у поті лиця» приречена добувати хліб насущний, виживати, створювати багатство в боротьбі з убогістю існування. Господарські клопоти виснажують дух людини, а праця стає прокляттям

для неї. Природно постає питання: «Чи не можна взагалі звільнитися від господарського полону, завоювати *свободу від господарства?*» [4, с. 267].

С. М. Булгаков відзначає, що людство для вирішення проблеми господарської свободи виробило два основних способи. Перший з них – досягнення свободи духовної через безпристрасність до господарства, ігнорування матеріальних потреб і турбот. Це шлях, який пропонують буддизм та істинне християнство. Христос повчає не турбуватися про завтрашній день, жити, як птахи, і цвісти, як польові лілії, віддаючи себе турботі Отця небесного. «Християнський шлях до господарської свободи, – пише С. М. Булгаков, – веде не через господарство, а немовби поверх нього, через перетворення людської природи, адже не хлібом одним живе людина, але і усяким словом Божім» [4, с. 268]. Головне в цій ситуації – турбота не про матеріальні блага, а про душу, її моральне збереження.

Другий шлях визволення людини від рабської господарської залежності – максимальне збільшення життєвих благ, нарощування багатства, реалізація принципу «кожному за потребами». С. М. Булгаков звертає увагу на наслідки розвитку продуктивних сил суспільства як при капіталізмі, так і за умов соціалізму. Накопичення величезних багатств, економічний розквіт держав зовсім не означає свободи від господарства, навпаки, за цих умов «економічна людина» ще більшою мірою потрапляє в полон господарства, стає залежною від споживацьких інтересів. «Найбагатший розвиток продуктивних сил, економічний розквіт, – підкреслював він, – може супроводжуватися таким підкоренням людини господарській стихії, таким духовним його полоненням, якого не спостерігається і за крайньої бідності» [4, с. 268]. Людству, за С. М. Булгаковим, потрібно шукати новий (третій) шлях до вирішення проблеми господарської свободи: не перебільшуючи значимості господарства, усвідомлюючи його необхідність, використовувати його для окультурення світу людини (керуючись релігійно-етичними, християнськими настановами).

У праці «Народне господарство і релігійна особистість» С. М. Булгаков розглядає питання мотивації господарської праці. В зв'язку з цим він зазначає, що сучасне господарство «не є і ніколи не може бути тільки механізмом, як і особистість не є тільки обчислювальною лінійкою інтересів, а живе творче начало» [3, с. 347]. Господарство – це взаємодія свободи, творчої ініціативи особистості і механізму залізної необхідності. Одне слово, господарство веде *хазяїн*. Духовний фактор господарства реалізується у світогляді і, зокрема, у формах релігії (наприклад, у буддизмі, античному світогляді, в християнстві). Господарська праця містить момент необхідності і примусовості, проте зовсім не вичерпується цим: вона припускає виконання релігійно-моральних обов'язків, виступає як релігійне діяння.

Таким чином, основним лейтмотивом багатьох суспільствознавців Росії кінця XIX – XX ст. щодо людської господарської діяльності є думка

про необхідність одухотворення, олюднення та окультурення господарства, підпорядкування його християнсько-моральним цінностям. Ці питання набувають дедалі більшої значимості і в наш час. Тому звернення до історії суспільної думки з даної проблематики набуває нині актуального значення.

В статье проводится анализ еще малоисследованных идей о духовных факторах хозяйства. Акцентируется внимание на поисках отдельными философами, экономистами, правоведами новых принципов культурного хозяйствования в России и Украине.

1. *Алексеев Н. Н.* Собственность и социализм. Опыт обновления социально-экономической программы евразийства // Русская философия собственности (XVIII – XX вв.). – СПб.: СП «Ганза», 1993. – С. 343-401.
2. *Бердяев Н. А.* Философия неравенства. Письма к недругам по социальной философии. Письмо 12-е: о хозяйстве // Русская философия собственности (XVIII – XX вв.). – СПб.: СП «Ганза», 1993. – С. 290-308.
3. *Булгаков С. Н.* Народное хозяйство и религиозная личность // Сочинения. В 2 т. – Том 2: Избранные статьи. – М.: Наука, 1993. – С. 343-367.
4. *Булгаков С. Н.* Христианство и социализм // Труды по социологии и теологии. – Том 2: Статьи и работы разных лет (1902 – 1942). – М.: Наука, 1999. – С. 264-285.
5. *Горкіна Л. П.* Михайло Іванович Туган-Барановський: сторінки життя і творчості // Економіка України. – 1993. – № 11. – С. 80-87.
6. *Кистяковский Б. А.* Государство правовое и социалистическое // Вопр. философии. – 1990. – № 6. – С. 141-159.
7. *Соловьев В. С.* Оправдание добра: Нравственная философия / Вступ. ст. А. Н. Голубева и Л. В. Коноваловой. – М.: Республика, 1996. – 479 с.
8. *Степун Ф. А.* Мысли о России (Национально-религиозные основы большевизма: пейзаж, крестьянская философия, интеллигенция) // Русская философия собственности (XVIII – XX вв.). – СПб.: СП «Ганза», 1993. – С. 333-342.
9. *Туган-Барановський М. І.* Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію // Філософ. та соціол. думка. – 1993. – № 9-10. – С. 112-131.
10. *Франк С. Л.* Собственность и социализм // Русская философия собственности (XVIII – XX вв.). – СПб.: СП «Ганза», 1993. – С. 309-332.
11. *Дьяченко Н.* О методологических принципах «Философии хозяйства» С. Н. Булгакова // Структурні зміни та інвестиційні проблеми української економіки: Матеріали 3-го конгр. Міжнар. укр. екон. асоц. / Відп. ред. М. С. Герасимчук. – Київ, 1997. – С. 127-129.
12. *Дьяченко М. В.* С. М. Булгаков про філософські основи теорії господарства // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 30 / Редколегія: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. – Київ – Тернопіль, 1998. – С. 201-208.

Одержано 8.12.2006.